

УДК 94:616.9(497.11)"1918/1920"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2025.1.kri.15-46>

Прегледни рад/Review paper

Примљен/Received: 2. 5. 2023.

Прихваћен/Accepted: 6. 3. 2025.

Владимир КРИВОШЕЈЕВ

Народни музеј Ваљево

vladimir.krivosejev@gmail.com

ORCID: 0009-0002-9354-1932

Шпанска грозница 1918–1920.

Запостављена и заборављена епидемија у Србији

АПСТРАКТ: Пандемија шпанске грознице је од 1918. до 1920. године захватила целу планету. Од њених последица умрло је око педесет милиона људи, највише током јесени 1918. Болест није заобишла ни становништво у окупираној Србији. Ескалирала је по пробоју Солунског фронта, а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења због ослобођења. Иако је пандемија однела бројне жртве, у свету јој дуго није посвећивана пажња коју заслужује, а у Србији још дуже. Циљ овога рада је да, уз општи наратив о току и последицама шпанске грознице, укаже на вишедеценијско занемаривање пандемије у светској, и једновековно занемаривање у српској историографији, као и на узроке тог занемаривања.

Кључне речи: епидемија, пандемија, шпанска грозница, занемаривање, Србија, Први светски рат.

Увод

Пандемија шпанске грознице, врсте грипа са високим стопама преваленце и морталитета изазваног вирусом инфлуенце типа А (H1N1) захватила је у периоду 1918–1920. године целу планету. Најприхваћенија је претпоставка да је пандемија почела да се шири из Сједињених Аме-

ричких Држава. Преко америчких регрута, који су се искрцавали у Француској, вирус је страховитом брзином преплавио Европу, а потом и друге континенте. На почетку пандемијског налета цензура зараћених држава сузбијала је информације о појави нове болести, док су медији у Шпанији, која није била учесница рата, отвореније писали о размерама епидемије. Тако је створена погрешна прва слика да је жариште заразе ова пиринејска држава, што је дало име болести.¹

Пандемија се ширила у три повезана ударна таласа. Први, из пролећа и дела лета 1918. године, био је релативно бенигни; други, јесењи, био је погубан, односећи бројне животе широм света, док је трећи, зимски, с почетка 1919. године, оставио знатно мање последице. Потом, са смањењем вируленције, вирус је у дужем низу година био један од узрочника сезонских епидемија грипа, с тим што се прва таква појава, током зиме 1919/1920, класификује као четврти талас.²

Данас, после једнога века од избијања пандемије, процене о укупном броју жртава и даље нису усаглашене. Најчешће је навођен податак да је од последица шпанске грознице умрло око 50 милиона људи, што је чинило око 3% светске популације,³ мада има и другачијих мишљења.

-
- 1 Видети: Milorad Radusin, „The Spanish Flu: Part I: the first wave”, *Vojnosanitetski Pregled* 69(9)/2012, 812–817; Milorad Radusin, „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”, *Vojnosanitetski Pregled* 69(10)/2012, 917–92; Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са њосебним осврћом на ваљевски крај* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2020), 44–72.
 - 2 Richard Nelsson, „How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920”, *The Guardian*, May 1, 2020, датум приступа 15. 11. 2022, www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920; Douglas Jordan, Terrence Tumpey, and Barbara Jester, „The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus”, *Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Immunization and Respiratory Diseases (NCIRD)*, (December 17, 2019), датум приступа 12. новембра 2022, www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html; Wan Yang, Elisaveta Petkova, and Jeffrey Shaman, „The 1918 influenza pandemic in New York City: age-specific timing, mortality, and transmission dynamics”, *Influenza Other Respir Viruses*, 8 (2014), 177–188, датум приступа 12. новембра 2022, Doi: 10.1111/irv.12217; Владимир Кривошејев, „Четврти талас пандемије шпанске грознице у Србији 1919–1920. године”, *Зборник Матице српске за историју*, 108/2023, 221–232.
 - 3 David Patterson and Gerald Pyle, „The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic”, *Bulletin of the History of Medicine* 65(1)/1991, 4–21.

Поједини аутори сматрају да је број умрлих био знатно већи и да је износио и до 100 милиона,⁴ а недавно је изнето мишљење да је умрло 40 милиона људи, и то не само од директних, већ и од индиректних последица пандемије.⁵

Што се смртности тиче, шпанска грозница је била „класно селективна болест”. Повећана смртност међу оболелима који су припадали нижим класама била је узрокована нижим имунитетом услед слабе исхране, лошијом општом хигијеном, колективним смештајем и недоступношћу медицинске помоћи и неге, што због материјалних разлога, што због удаљености. Процењено је да је у Индији умрло око 5% становништва, и то преко 6% припадника нижих класа, а припадника виших класа и Европљана испод 1%.⁶ У Сједињеним Америчким Државама је умрло око 0,5% становника (550.000),⁷ а у Европи 1,1% популације (2.640.000),⁸ с тим да је између различитих држава, као и територија унутар њих, било великих разлика.

Наведени подаци су настали као резултати релативно новијих истраживања, будући да историографија и историја медицине деценијама нису обраћале пажњу на пандемију шпанске грознице, коју је она заслуживала. Циљ овога рада је да, уз општи наратив о току и последицама ове болести у свету и Србији укаже на вишедеценијско занемаривање пандемије шпанске грознице у светској и српској историографији, као и на узроке тог занемаривања.

4 Niall Johnson and Juergen Mueller, „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic”, *Bull. Hist. Med.*, 76(1)/2002, 105–115.

5 Robert J Barro et al., „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flue for Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity”, *NBER Working Paper: National Bureau of Economic Research*, April 2020, датум приступа 18. 8. 2021, Doi: 10.3386/w26866. Четрдесет милиона је представљало 2,15% тадашње светске популације. Ако се тај проценат примени на данашње стање, број умрлих би глобално био 165 милиона (Boris Begović, „Економске последице шпанске грознице (1918–1920), skica za ekonomsku istoriografiju jedne pandemije”, *Anali*, 69(1)/2021, 122–158).

6 Fernando Duarte, „Španski grip: kako je svet izgledao posle pandemije 1918”, *BBC*, 6. 5. 2020, датум приступа 27. 1. 2023, www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408; Juval-Noa Harari, *Homo Deus: kratka istorija sutrašnjice* (Београд: Laguna, 2018), 19.

7 Duarte, „Španski grip: kako je svet izgledao posle pandemije 1918”.

8 Зоран Радовановић, *Грип* (Београд: Архипелаг, 2010).

Заборав и рађање истраживачке љажње

Занемаривање шпанске грознице су уочили још савременици који су били сведоци пошаста. Године 1926. енглеска књижевница Вирџинија Вулф се у једном есеју са нескривеним чуђењем запитала како то да велика пандемија шпанске грознице, упркос веома тешким последицама, није постала централна тема белетристике.⁹ Осврћући се на занемаривање и заборав, британски професор епидемиологије и медицинске статистике др Мејџор Гринвуд је 1935. године констатовао да је емоционални утисак који је она оставила био слабији од оног које су произвели многи мање тешки епидемиолошки догађаји.¹⁰

На велико занемаривање епидемије указали су неколико деценија касније и истраживачи који су јој се накнадно посветили. Током седамдесетих година прошлога века, амерички историчар Алфред Крозби је, збуњен када се започињући истраживања сусрео са недостатком литературе, шпанску грозницу назвао „заборављеном пандемијом Америке”.¹¹ Тако је било широм света. Према речима британског историчара медицине Н. Џонсона, шпански грип је дуго остао незапажени убица из сенке у знатно широј причи о Великом рату.¹²

Примарни разлог деценијског запостављања највеће пандемије која је захватила свет био је тај што се она догодила током Великог рата, и остала је у његовој сенци, тим пре што је она свој врхунац достигла у времену завршетка рата. Јавност је њу и њене последице доживљавала и прихватала само као наставак ратних страдања, тим пре што су ударни мортални врхунци били краткотрајни.¹³ С друге стране, у целом свету је

9 Emma Vázquez-Espinosa, Claudio Laganà and Vazquez Fernando, „The Spanish flu and the fiction literature”, *Rev Esp Quimioter*, 2020; 33(5): 296–312.

10 Mark Honigsbaum, „Regulating the 1918–19 Pandemic: Flu, Stoicism and the Northcliffe Press”, *Cambridge journals Medical History*, 5(2)/2013; Mark Honigsbaum, „Why historians ignored the Spanish flu”, *The Conversation: Academic rigour, journalistic flair*, 2018, датум приступа 27. 1. 2023, <https://theconversation.com/why-historians-ignored-the-spanish-flu-101950>.

11 Цитирано према: Honigsbaum, „Regulating the 1918–19 Pandemic: Flu, Stoicism and the Northcliffe Press”, и Honigsbaum, „Why historians ignored the Spanish flu”.

12 Niall Johnson, *Britain and the 1918-19 Influenza Pandemic A Dark Epilogue* (Routledge 2006).

13 Nikola Anušić, *U sjeni Velikog rata: pandemija španjolske gripe 1918–1919. u sjevernoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2015); Željko Cvetnić i Vladimir Savić, „Prije 100

дошло до опште еуфорије изазване радошћу због краја тешкоћа, погибија, разарања, немаштине и глади, али и због стварања нових држава, прекомпоновања светске мапе и прерасподеле моћи. Хонигсбаум пише: „Док су многе породице сахрањивале своје мртве уз звуке звона, други људи су излазили на улице да прославе мир”, што је појаву страшне болести потиснуло у други план. Уз то, тада се није имала глобална представа о размерама пандемије, нарочито у удаљеним крајевима колонијалног света.¹⁴ Исти аутор у свом другом раду указује да иза заборава стоје и емоционални разлози. Они су, с једне стране, индуковани развојем негативних емоција изазваних дугогодишњим ратним страхотама које су доводиле до појаве страха, а потом до умора од њега, што је узроковало емоционално потискивање и својеврстан губитак емпатије, као и стоицистички приступ, олакшавајући надвладавање позитивних емоција изазваних завршетком рата као почетног узрока страха, и потискивање страха епидемије као нове опасности.¹⁵

Уз све наведено, један од узрока заборава пандемије у деценијама после Првог светског рата можемо видети и у неразвијеној друштвеној историји, што је довело до тога да се тежиште истраживачке пажње на ратне године постави на војне, политичке и дипломатске аспекте, док су други аспекти били запостављени.

Пандемија шпанске грознице почиње да долази у жижу истраживачких интересовања током друге половине 20. века, делимично због развоја друштвене историје, а делом због нових сличних дешавања, појаве сродних пандемија, прво азијског (1957/58) и пре свега хонгконшког грипа (1968/1969).¹⁶ Између осталих, овом темом се међу првима бавио Алфред Крозби (Alfred W. Crosby) у монографији: *Epidemic and Peace: 1918* (Greenwood Press) из 1976. године, а четрнаест година касније и у књизи: *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918* (Cambridge University Press, 1990).

Додатно интересовање за пандемију уочава се пред крај 20. века, након почетка развоја „вирусне археологије”, односно с почетком истра-

година španjolska gripa, 'majka' svih pandemija poharala je svet”, *Veterinarska stanica* 49 (5), 2018, 333–341.

14 Honigsbaum, „Why historians ignored the Spanish flu”.

15 Honigsbaum, „Regulating the 1918–19 Pandemic”.

16 Радовановић, *Грип*.

живања др Џефрија Кеј Таубенбергера, који је 1996. године започео активности ексхумације упокојених америчких војника како би изоловао узрочнике њихове смрти. Те активности су довеле и до организације конгреса посвећеног шпанском грипу који је 1998. године одржан у Јужној Америци.¹⁷ Потом, на почетку овога века, са појавом нових пандемија: SARS-а из 2002/3, „птичјег” (2003) и „свињског грипа” (2009) и MERS-а (2012), које се „глобалним селом” нису шириле брзином кочија или локомотиве, већ брзином млазног авиона, развија се „велики страх”, што је довело до појаве низа нових радова.¹⁸ Томе је додатно допринео и др Таубенбергер, објавивши 2005. године да је успешно изоловао вирус – узрочник шпанске грознице.¹⁹ С почетком „великог страха”, 2003. године објављено је ново издање Крозбијеве књиге из 1976, потом из штампе излази и књига Н. Џонсона (Niall Johnson): *Britain and the 1918-19 Influenza Pandemic A Dark Epilogue* (Routledge 2006) као и Kirsty E. Duncan, *Hunting the 1918 Flu* (University of Toronto Press, 2006), али и више других књига и мноштво чланака.

Накнадни велики импулс проучавању шпанске грознице донело је планетарно обележавање стогодишњице Првог светског рата. Сада се ратној тематици све више приступа и са аспекта друштвене историје, што је иницирало да се широм света појачана пажња посвети пандемији; и појављују се нови радови.²⁰ Између осталог, на Новом Зеланду су се појавиле две књиге

17 Slavojka Beštić-Bronza, „Spanish Flu 1918–1919: Aspects of Demographic Implications”, *Scripta Medica* 2020, 51(2), 110–9.

18 Између осталог, објављено је и реиздање Крозбијевог рада: *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, али и нове књиге попут: Howard Phillips and David Killingray (eds.), *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–1919: New Perspectives*, London and New York: Routledge, 2003; John M. Barry, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History*, Penguin, 2005.

19 Jeffery Taubenberger and other, „Characterization of the 1918 influenza virus polymerase genes”, *Nature* 437(6) October 2005, 889–893.

20 María-Isabel Porrás-Gallo and Ryan A. Davis, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–1919: Perspectives from the Iberian Peninsula and the Americas*, Boydell & Brewer, University of Rochester Press, 2014; María Isabel Porrás Gallo, Ryan A. Davis, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–1919: Perspectives from the Iberian Peninsula and the Americas*, Boydell & Brewer, 2014, Laura Spinnay, *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How it Changed the World*, Vintage 2017 и др.; видети: Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 12–13.

Џофрија Рица,²¹ а приступило се и пописивању имена свих тамошњих жртава шпанске грознице.²² Истовремено, у САД, Универзитет у Мичигену развио је дигиталну Енциклопедију инфлуенце у Америци.²³ Потом, са сто-годишњицом избијања пандемије интересовање се додатно повећава.²⁴

Повећано интересовања уочава се и у суседној Хрватској још од појаве „великог страха” изазване пандемијама с почетка двадесет првог века.²⁵

Однос историографије у Србији према пандемији

Као и у свету, занемаривање шпанске грознице се у Србији уочава још за време њеног трајања. По ослобођењу, у јесен 1918, обнавља се рад српских новина, али оне тежиште пажње поклањају еуфорији изазваној завршетком рата. Закупљају их војне, политичке и дипломатске теме, као и општа немаштина која је владала у Београду, тако да се тек повремено срећу информације о актуелној пандемији.²⁶ Делује зачуђујуће да ни лека-

21 Geoffrey W. Rice, *Black Flu 1918: The story of New Zealand's worst public health disaster* (Canterbury University Press, 2017) и *That Terrible Time: Eye-witness accounts of the 1918 influenza pandemic in New Zealand* (Hawthorne Press, 2018).

22 Jason Reeve, „Compiling the first list of NZ's Spanish flu pandemic victims”, *Sunday Morning*, 23. September 2018, датум приступа 12. 2. 2023, www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the-first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims.

23 *Influenza archive*: www.influenzaarchive.org.

24 Између осталог, 2018. године се појављују и две књиге Catharine Arnold, *Pandemic 1918: The Story of the Deadliest Influenza in History* и *Pandemic 1918: Eyewitness Accounts from the Greatest Medical Holocaust in Modern History*, а 2019. и књига: Jaine Beitnauer, *The Spanish Flu Epidemic and Its Influence on History*.

25 Појављују се радови, попут (презентовани хронолошки): Vladimir Draženović i Andreja Barišin, „Usporedba pandemijskog virusa A/H1N1/ iz 1918. godine s potencijalnim pandemijskim virusom A/H5N1/ iz 2005. godine”, *Infektološki glasnik*, Vol. 26 No. 1, 2006. 19–23; Julija Pantić, Marijan Marijan i Andrija Lovrić, „Španjolska gripa u Zagrebu”, *Povijest i nastavi*, Vol. IV No. 7 (1), 2006, 105–115; Goran Hutinec, „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 38 (1/2006), 227–42; Vonić Maja, „Španjolska gripa u Osijeku 1918”, *Scrinia Slavonica* 14 (2014), 217–234; Anušić, *U sjeni Velikog rata: pandemija španjolske gripe 1918–1919. u sjevernoj Hrvatskoj*; Cvetnić i Savić, „Prije 100 godina španjolska gripa, ‘majka’ svih pandemija poharala je svet”; Ivo Mišur, „Španjolska gripa u dolini Neretve”, *Acta medico-historica Adriatica* 2019, 17(2), 251–268.

26 Видети: Дубравка Стојановић, „Чување постеље и узимање на знојење: Свакодневни живот Београђана у време шпанске грознице 1918–1919”, у: *Свакодневица и гру-*

ри нису исказивали интересовање за страхоте пандемије. Увид у прва послератна годишта часописа *Српски архив за целокујно лекарство* указује на то да се о недавној пандемији није расправљало. Један од ретких радова који се дотиче те теме, и то успутно, био је чланак др Милована Миловановића из 1921. године.²⁷ Нешто касније, у великом зборнику о санитету у Светском рату, о шпанској грозници је директно писао само др Александар Радосављевић.²⁸ У истом зборнику објављен је и рад др Лазара Генчића „Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912–1918”. Тежиште чланка постављено је на великој епидемији тифуса с краја 1914. и из прве половине 1915. године, као и другим мањим епидемијама, а шпанској грозници је посвећено само пар редака: „У оном епохалном гођењу разбијеног и деморализованог нашег непријатеља, као да је било суђено нашој војсци да је пропрати још једна опасна епидемијска болест – *ѝриј*, који је тада владао и у другим земљама. И грип нам је нанео осетне губитке у војсци, а још више у грађанству, али то је била последња заразна болест која је у нашим ратовима била нападала нашу војску.”²⁹ Др Драгутин С. Петковић је у свом прилогу „Моја хигијенска искуства у нашим ратовима” био још шкртији: „За време офанзиве 1918, опет смо били несрећни у својој срећи нашег ослобађања јер смо опет имали небројене жртве од *ѝѝанске ѝрознице (Influenca, Grippe)*”.³⁰

Занемаривање пандемије уочава се и у публицистичкој и научној историографији и у радовима насталим знатно касније. Шпанска грозница се или не помиње, или се помиње у радовима лекара заинтересованих за историју медицине, где јој се поклања веома мала пажња, углавном уз преношење информација из помињаног Станојевићевог зборни-

ѝѝвени одговори на епидемијске кризе 1914–2020: зборник радова, ур. Милан Ристовић (Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 2021), 23–34.

27 Милован Миловановић, „Санитетске прилике у Србији за време Аустро-Угарске окупације: од 1915–1918. године”, *Српски архив за целокујно лекарство*, XXIII/4 (март–април) 1921, 120–135.

28 Александар Радосављевић, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата”, у: *Историја српској војној саниѝетиа – наше рајино саниѝеѝско искуство*, ур. Владимир Станојевић [Београд; 1925 (репринт 1992)], 470–487.

29 Лазар Генчић, „Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912–1918”, у: *Историја српској војној саниѝетиа*, 752–771.

30 Драгутин Петковић, „Моја хигијенска искуства у нашим ратовима”, у: *Историја српској војној саниѝетиа*, 772–789.

ка.³¹ Такође се спорадично уочава и у делима локалне историографије, а и ту је третирана успутно.

Бавећи се здравственим приликама у Пироту и околини Јован Ђирић је 1972. године смртоносној пандемији посветио један пасус: „При крају рата, као права морија, дошао је шпански грип – шпанска грозница, која је добила своје име по томе што се први пут појавила у Шпанији [sic!]. И ова је болест однела десетине хиљада намученог и изнуреног становништва због разних оскудица и дугог трајања рата. То што се догађало у читавој земљи није мимоишло ни Пирот са његовом околином. Многи Пироћанци враћали су се тада из заробљеништва и интернације и били најчешће жртве ових епидемија. Поуздани статистички подаци из тог времена нису познати.”³²

Делимичан излаз из заборава представљају два рада лекара и антрополога Милорада Драгића, који су објављени 1980. године, у којима се бави здравственим приликама у Београду, где на основу сећања, што својих, што различитих Београђана, указује на страхоте из времена пандемије, али без квантификације жртава.³³ Потом су објављени и радови Милицава Ђенића (1985) и Живојина Гавриловића (1995), који први дају информације са квантификацијом жртава заснованом на анализи црквених књига умрлих, али на издвојеним, мањим територијама Златибора и Шајкашке. Њихова истраживања показују да је смртност у Шајкашкој од последица пандемије била релативно ниска, а на

31 Попут: Dragan Mikić i dr., „Zarazne bolesti i rad srpskog vojnog saniteta na njihovoj prevenciji i lečenju na Solunskom frontu 1917–1918. godine”, *Vojnosanitetski pregled* vol. 65/2008, 59–69; Aleksandar Nedok et al., „The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september–november): Malaria relapses explosion and Influenza epidemic”, *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Proceedings*, November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 359–376.

32 Јован Ђирић, „Здравствене прилике у Пироту и срезу Нишавском у време између два светска рата”, *Пироћки зборник* 4/1972, 83–102.

33 Милорад Драгић, „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године”, *Српски архив за целокуйно лекарство* 108 (9), 1980, 969–74; Милорад Драгић, „Епидемије и Хигијенске прилике”, у: *Београд у сећањима: 1919–1929* (2. том) (Београд: СКЗ, 1980), 122–126.

Златибору веома висока, али нижа од смртности изазване епидемијом тифуса из 1914/15. године.³⁴

Године 2006, тада студент медицине, Милорад Радусин у студентском часопису објављује краћи синтетички рад о шпанској грозници,³⁵ а следећи помак уочава се 2007. године, када историчар Тома Миленковић у монографији о трстеничком крају у Првом светском рату посвећује велику пажњу појави пандемије, квантификујући жртве, такође на основу уписа у црквене књиге умрлих.³⁶ Нешто касније, 2012. године, тада већ као млади лекар заинтересован за питања историје медицине, Радусин у два повезана броја научног часописа Војномедицинске академије објављује рад са веома опсежном синтезом свих претходних сазнања о шпанској грозници у Србији, обогачујући је и ретким, веома штурим информацијама у којима се ова болест, углавном успутно помиње у радовима из историје медицине, као и такође ретких информација из оновремене штампе, али пропуштајући Миленковићеву књигу.³⁷ Две године касније, сабирајући све недаће које су током рата снашле сјеничко-пештерску висораван, Селим Селимовић крајње уопштено пише: „Наступиле су неродне и гладне године, затим су харале разне заразне болести као што су тифус, шпанска грозница (шпањолка), дизентерија, сифилис.”³⁸

Малобројни радови, расути у рукописима локалне историографије и историје медицине, нису изазвали интересовање националних историографа, упркос томе што се краће или обимније информације о присуству пандемијске болести у Србији могу пронаћи, истина селективно, и у народним сећањима, као и у мемоарској грађи, мада, у већини случајева оној објављеној у скорије време.

34 Милисав Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник*, 14/1985, 151–164; Живојин Гавриловић, „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919”, *Медицински ирепег*, 7–8/1995, 277–280.

35 Милорад Радусин, „Шпанска грозница”, *Vox medica*, 5/ 2006.

36 Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918* (Београд: Институт за савремену историју), 2007.

37 Radusin, „The Spanish Flu: Part I: the first wave”; Radusin, „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”.

38 Салих Селимовић, „Ратна и друга збивања на сјеничко-пештерској висоравни у Првом светском рату”, *Историјска баштина*, 23/2014, 111–126.

Сећања и мемоаристика

Сећања на шпанску грозницу и тешкоће које је она донела не-уједначено су сачувана у породичним меморијама. По сећању потомака породице Петронијевић из Лукавца код Ваљева, после Великог рата од некакве „стране болести” умро је брачни пар Рајко и Јелка Петронијевић, као и њихов најстарији син и снаја.³⁹ Деда Драгољуба Виторовића је причао свом унуку да је, док је крајем 1918. боловао од шпанске грознице, лежао у привременој болници у ваљевском суду, одбио да пије млеко које су му давали лекари, и преживео је, а његов сапатник из исте собе је редовно конзумирао млеко и умро.⁴⁰ Према сећањима наследника фамилије Томић из села Стуба код Ваљева, у тој, али и у другим породицама, од шпанске грознице је умрло пуно сељана.⁴¹ Ово сећање потврђено је накнадним истраживањима која су показала да су за пар месеци од последица пандемије у Стубу умрле 32 особе, односно 6,44% становништва по попису из 1916. године.⁴² С друге стране, иста истраживања су указала да је у суседном селу Брезовице помор био још већи. Умрло је 65 сељана, односно 9,09% житеља села, али разговор са појединим мештанима је открио да такве информације нису пренете на данашња поколења.⁴³ И етноантрополошка истраживања су указала да је седам деценија после епидемије народно сећање у околини Става избледело, те да је шпанска грозница погрешно поистовећивана са колером.⁴⁴

39 Сећање је аутору пренела Снежана Симеуновић из Мионице у телефонском разговору обављеном 30. маја 2020. године.

40 Сећање је аутору пренео Драгољуб Виторовић у директном разговору обављеном у јуну 2020. године.

41 Сећања је аутору пренео Душан Арсенић из Ваљева, на основу прича његовог деде Јордана Томића из Ваљева, рођеног у Стубу 1913. године (Имејл Душана Арсенића, послат аутору 6. 5. 2020. године).

42 Владимир Кривошејев и други, „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу ваљевског округа”, *Војноисторијски гласник* 2/2020, 56–86.

43 Сећања је аутору пренео Милорад Тошић из Брезовица (директан разговор аутора са Тошићем, који му је колега на послу; разговор вођен у неколико наврата у мају 2020. године).

44 Зорица Јовановић, „Народно лечење на подручју Става”, *Зборник радова Друштва истраживача Ваљева*, 9/1988, 92.

Детаље који указују на разорно ширења пандемије у Србији проналазимо и у различитим дневничким и мемоарским белешкама. Ваљевка Перка Спасенић се сећала: „Пре него што су наши требали да дођу завладала је шпанска грозница. По троје-четворо у кући умирало од пандемијске болести, па и цела породица. Почела је у лето и они који су је први добили пролазили су боље јер су јели лубенице и прали главу хладном водом.”⁴⁵ А Београђанка Наталија Аранђеловић, супруга генерала Николе Аранђеловића, 17/30. јула 1918. у свој дневник уписује: „Данас се никако не осећам добро. Грозница ме ломи, испод груди ме боли већ 4-5 дана.”⁴⁶ Наталија није конкретно навела од које је грознице оболела, али било је то време налета првог таласа шпанске грознице. Непуна три месеца касније, 6/19. октобра, током појаве другог, погубног таласа, она пише: „Грдан свет умире од ове шпанске грознице [...] Треба се склонити и не излазити, већ само када се мора. Данас је умрла бароница Цувај, Марка Лека ћерка, Фотићева Мара, Ник Николић адвокат. [...] Немци по триста дневно умиру од заразе.”⁴⁷

Описујући стање у Крагујевцу пре и по ослобођењу, као и болест и смрт своје мајке, Милица Јаковљевић Мирјам пише: „Једнога дана звоно на Великој цркви огласи се да је неко умро. [...] Звони истога дана још два пута. Зазвони и сутрадан, и поче свакога дана. [...] Не схватамо још да је то епидемија. Трчимо да носимо свећу и цвеће, целивамо мртваце и ширимо страшну болест.”⁴⁸ А Чедомир Николајевић из Врмце поред Сокобање се сећао да је пред крај рата завладала шпанска грозница, додајући: „Много људи у Врмцу и сокобањски крај је тад поумрело од ту болес.”⁴⁹

На маргинама књиге умрлих цркве у Сирогојну прота Милан Д. Смиљанић је уписао: „Ова је зараза тако брзо узела маха да су целе фамилије лежале болесне, а да нико није био здрав, да нико није имао болесни-

45 Перка Спасенић, „Казивање Перке Спасенић”, у: *Казивања о старом Ваљеву*, прир. Љубица Трајковић (Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, 1980), 73.

46 Наталија Аранђеловић, *Дневник 1915–1918*, прир. Јелена Митровић Коцев, Марко Перић и Слободан Мандић (Београд: Историјски архив Београд, 2018), 393.

47 Аранђеловић, *Дневник 1915–1918*, 412.

48 Милица Јаковљевић – Мирјам, *Изданци Шумадије* (Београд: Штампар Макарије, 2009), 232–248.

49 Чедомир Никодијевић, *Казивање* (1. април 1900 – 11. октобар 1990) забележио Љубиша Младеновић (у својини породице, аутору послао мејлом Никола Тошић Малешевић, 10. 6. 2022).

цима додати воде или подложити пећ. Умирало је много. Понегде су мртви лежали са болеснима по 3-4 дана јер није имао ко да их сахране. Често су жене саме копале раке и сахрањивале. У једну раку двоје, троје је закопавано. [...] Понеке су куће сасвим опустеле. Пошто има много мртвих, а ова ми је књига мала, почех овако рубрике на двоје раздвајати, да би све у овај протокол могло стати.”⁵⁰ Сличне информације износи и Рајна Коларевећ из села Брезовца код Аранђеловца сећајући се смрти рођаке Росе и њене деце: „И за шест јој дана њу шесторо умру; сва деца њена. [...] Нема ко кога да сарани. [...] Отишле Живана и Јелена да копају раку.”⁵¹

Наталија Аранђеловић, Перка Савић и Милица Јаковљевић казују да се у Београду, Ваљево, односно Крагујевцу пандемија појавила пре ослобођења, односно пре доласка српских трупа у ове градове. На југу Србије болест се појавила тек по доласку ослободилаца. Врање је ослобођено 4. октобра, када су у њему смештени бројни оболели војници, а добровољна болничарка Наталија Матић Зрнић у свој дневник записује да је шест дана касније „цела варош била болесна”. Наталијина породица разболела се од пандемијске болести, а супруг Јова је умро.⁵² О страхотама у Врању кратку забелешку је оставио и др Јован Кујачић, бележећи да је страх који се шири вароши „попут нарастајуће плиме”.⁵³ Др Изабел Хатон, припадница мисије „Болнице шкотских жена”, која је крајем 1918. године стигла у Врање, записала је: „Демобилисани ратници из овог краја који су се враћали са фронта, затицали су пуне куће. Њихове жене или деца, или сви редом, помрли су од шпанске грознице само који дан пре њиховог доласка кући. [...] Скоро свуда се чуо лелек и нарицање уместо смеха и весеља.”⁵⁴

50 Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, 279.

51 Владета Коларевећ, *Ђавољи ујам, белешке из народној живоји: 1976–1983* (Аранђеловац: Баштина и будућност, 2020), 310–313.

52 Наталија Матић-Зрнић, *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић (1880–1956)*, прир. Поповић Омшјански Олга (Београд: Сигнатуре, 2002), 250.

53 Сребрица Кнежевић, „Тифус, колера и маларија као узроци смртности наших студената у ратним приликама 1912–1919”, *За здравље: из историје народне медицине и здравствене културе – научни скуп Рајачке живнице 2000* (Зајечар: Народни музеј, Завод за заштиту здравља, 2000), 303–310.

54 Према: Вукашин Антић и Жарко Вуковић, „Аустралијска медицинска мисија са српском војском на Солунском фронту”, *Војносанијетски преглед*, Вол. 65, 2 (2008), 181–182.

По свему судећи, многи српски војници су у победоносни поход кренули оболели, односно у фази инкубације, и остајали су у новоформираним болницама дуж линије пробоја. Тако се генерал Петар Живковић сећао да је са бројним саборцима остао у болници у Скопљу, где је боловао пуна два месеца.⁵⁵ Део војника Тимочке дивизије остао је у болници у Приштини, о чему сведочи војник Петар Милошевић из Дречиновца код Књажевца: „Преко Скопља дошли смо у Урошевац. Ту је наишла нека тешка болест – шпанска грозница, од које сам се и ја разболео. Сви болесни пребачени смо у Приштину на лечење. Ту је много наших помрло од те болести.”⁵⁶

Телефониста Дринске дивизије Милан Ђорђевић Струја, сећајући се да је 9. октобра смештен у болницу у Лесковцу, која је била пуна оболелих, пише: „Неки помреше, а неки одоше. Ја решим да одем.” Али није далеко стигао. Дошавши у Ниш, поново је смештен у болницу.⁵⁷ У исто време, из завојшта Дунавске дивизије, које је као привремена војна болница било смештено у Нишу, стигао је извештај да имају 1400 оболелих и рањених, а да пристижу и нови.⁵⁸

Крајем октобра у Ђуприји шпанску грозницу је одболовала и Флора Сендс, која сведочи да су у тамошњој болници сваки дан умирала два до три оболела.⁵⁹

Да је оболело становништво масовно дочекивало оболеле ослободиоце, доприносећи повећању концентрације вируса види се и из сећања Београђанке Милице Бабовић Бакић. Она је записала да су јој се током јесени разболела сва деца. Код млађе ћерке је болест имала блажи карактер, а код старије знатно тежи: „На њену велику жалост, није била у могућности да дочека нашу војску након ослобођења.”⁶⁰ О великој смртно-

55 Петар Живковић, *Сећања 1903–1946* (Зајечар: Народни музеј, 2016), 94.

56 Јелица Илић, *Шпанска грозница у долини Тимока* (Зајечар: Матична библиотека Светозар Марковић, 2022), 82.

57 Милан Ђорђевић, *Рајна сећања*, рукопис, породична архива Биљане Ђорђевић, Београд.

58 Владимир Станојевић, „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта”, *Рајник: месечни војни лист*, 54/9 / 1938, 160–187.

59 Луиз Милер, *Наш брај: живиој кайетана Флоре Сендс* (Београд: Лагуна 2013), 275–278.

60 Радина Вучетић, „Слика београдског грађанства на прелазу из 19. у 20. век – нови прилози – из сећања Милице Бабовић Бакић”, *Токови историје*, 1–2/2002, 89–117.

сти у тек ослобођеном Београду писао је др Драгић. Он бележи да су градским улицама свакога дана ишле погребне поворке и да су „поред умрлих грађана на Београдско гробље ношени умрли официри и војници, а војна музика са погребним маршевима, изазивала је велику жалост код Београђана”.⁶¹ Пошто је прездравио од шпанске грознице, војник Живадин Чокић је отишао на Ново гробље да ода последњу почаст једном свом саборцу и ту видео гомилу лешева спремљених за сахрањивање. Чинило му се да их је на хиљаде.⁶²

Почетком новембра, идући из Солуна ка Београду, бивши начелник санитета Врховне команде, а тада инспектор у војном санитету, пуковник др Роман Сондермајер, обишао је успутне војне болнице и у свој дневник записао да у њима има врло мало рањених, већ углавном оболелих од грипа, од којих многи имају и пнеумонију, и да су смртни случајеви чести. Забележио је, између осталог и да је у Косовској Митровици за десетак дана умрло више од 50 болесника, а само у дану његове посете седам.⁶³

Да је преминуо и велики број војника смештених у болнице у Новом Саду видимо из бројних сећања објављених у *Сјоменици ослобођења Војводине* издатог 1929, а реиздатог 2017. године.⁶⁴ Исте тешкоће задесиле су и војнике који су се упутили ка Јадранском приморју. Станислав Краков се сећао да је воз, искићен зеленилом и српским заставама, кренуо у ноћ 12/25. новембра пут северног дела Јадрана, али већ током пута многи војници су се разболели и умрли. Већ у Загребу тридесеторо њих је изнето из композиције и сахрањено, а умирање се наставило и даље, током пута и по доласку у Ријеку.⁶⁵

61 Драгић, „Здравствене прилике у Београду за време окупације”, 971.

62 Живадин Чокић, *Животи једној српској војника* (Београд: ВМГ, 1999); према: Radusin, „The Spanish Flu: Part II”, 920.

63 Приватна бележница др Романа Сондермајера, Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка, 14559 И-1; објављено у: Aleksandar Nedok et al., „The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september–november): Malaria relapses explosion and Influenza epidemic”, in: *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Proceedings* (Belgrade: Medija centar „Odbrana”, 2018), 359–376.

64 *Сјоменица ослобођења Војводине 1918*, прир. Драго Његован (Нови Сад: Музеј Војводине, 2017).

65 Станислав Краков, *Животи човека на Балкану* (Београд: Укронија, 2019), 285 и даље.

Док се тек сада уочавају овакви расути, а ретки пронађени делови велике слагалице, индикативно је да бројни дневници, као и мемоари појаву шпанске грознице уопште не помињу, попут пуковског дневника Петог пешадијског пука⁶⁶ или сећања генерала Душана Додића,⁶⁷ а пуковник др Милан Пецић о њој пише само као о болести од које је сам оболео, не указујући на њену масовност и погубност.⁶⁸ Такви ставови допринели су стварању погрешних премиса.

Појрешне ѓремисе

Ни ретки стручни и научни радови, расути по различитим локалним и медицинским издањима, ни бројна сећања, која фактички представљају само фрагменте опширније мемоарске грађе и која су остала непозната или неповезана, нису допринели да се у српској историографији роди шире истраживачко интересовање за пандемију и њене последице. Оваква селективност сећања и истраживања допринела је формирању немуштог, званично неизреченог мишљења, да пандемија није много угрозила Србију, да се болест у пуном морталитету само спорадично појављивала и да није много утицала на директне ратне губитке. На то указује и Александар Животић у препоруци за објављивање ауторове монографије о шпанској грозници⁶⁹ када пише: „Феномен *шпанске грознице* је до сада био синоним за мало истраживану и недовољно познату тему у домаћој историјској науци. Појава која је у низу историографских радова уочавана најчешће као саставни део ратног амбијента у завршници Великог рата, је на тај начин остајала на маргинама историографије иако су њене размере и демографске последице које је изазвала имале планетарни значај. Дуго се претпостављало и да су тој епидемији биле углавном изложене приморске области новостворене југословен-

66 *Рајтовање Пејтој пешадијској пука Краља Милана 1912–1920*, прир. Здравко Ранковић (Ваљево: ИП Колубара, 1998).

67 Душан Додић, *Рајни дневник 1918–1919*, прир. Душко Грбовић и Јелена Вукчевић (Јагодина – Трстеник: Завичајни музеј – Народни универзитет, 2018).

68 Владимир Кривошејев и Нинослав Станојловић, *Пуковник др Милан Пецић: Аутобиографија најстаријеј пуковника српској санијети* (Београд: Српско лекарско друштво 2020).

69 Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији*.

ске краљевине, па је истраживање токова и последица епидемије у унутрашњости земље углавном изостало.”⁷⁰

И аутор ових редова, када је 2015. године разговарао са Фабијаном Вендригом о ослобођеним српским заробљеницима који су почетком 1919. године масовно умирали у Холандији од шпанске грознице, заузимао је став да се то догађало у западној Европи, те да није пуно утицало на Србују, где је главна пошаст током рата, којој треба да се посвети максимална пажња, била тифусна епидемија из 1914/1915. године, која је однела животе око 100.000 цивила и 15 до 20.000 војних лица.⁷¹

У складу са оваквим мишљењима, не треба да чуди што је на почетку пандемије ковида, у мају 2020. године проф. др Даница Грујичић изјавила: „Кад погледате нас генетика заиста штити, наши војници су у Првом светском рату умирали од глади, нису умирали од шпанске грознице.”⁷² Годину дана касније, пошто су се појавили први нови радови о шпанској грозници у Србији, обазирјући се на процене о 100.000 жртава,⁷³ Чедомир Антић 2021. погрешно пише: „Овај број је изузетно висок, али је и несумњиво нижи од броја страдалих у већини других европских држава. Можда је и то разлог услед кога је ова болест била донекле зане-

70 Александар Животић, Препорука за рукопис Владимира Кривошејева *Шпанска грозница у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај* (Имејл Александра Животића, послат аутору 18. 11. 2020. године); објављено у: Владимир Кривошејева, *Шпанска грозница у Србији: од занемарене, преко појудне до заборављене болести* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2024) и Владимир Кривошејева, *Шпанска грозница у Србији: последице епидемије* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2024).

71 Владимир Кривошејева, „Епидемије током Првог светског рата у руралним областима ужичког и ваљевског округа: прилог квантификацији ратних жртава”, *Историја XX века*, 1/2024, 45–64.

72 Тада начелница Центра за неуроонкологију Неурохируршке клинике Клиничког центра Србије и директорка Института за онкологију и радиологију Србије. Изјава дата у мају 2020. године у емисији *Осврћу TV B92*, а касније, па и током 2021, у више наврата преношена на разним порталима: Anonim, „Nestorović je bio u pravu”, *Internet portal B92*, 6. 5. 2020, датум приступа 10. 2. 2023, www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy2020&mm05&dd06&nav_category12&nav_id1681416; S. Ć., „Dr Grujić: Sad svi vide da je dr Nestorović u pravu”, *Internet portal Alo* 16. 3. 2021, датум приступа 10. 2. 2023. www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujicic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest.

73 На основу: Владимир Кривошејева, „Шпанска смрт : прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”, *Култура пописа*, 43, XVII/2020, 11–28.

маривана и омаловажавана у каснијим историјским прегледима овог времена. До сада није изнесено целовито и уверљиво објашњење зашто је Србија била поштеђена велике смртности у време епидемије шпанске грознице.⁷⁴ А како ћемо даље видети, стање у Србији је било потпуно супротно од стања које Антић представља.

Буђење интересовања

Како је претходно наглашено, пандемија шпанске грознице из 1918/20. године је и у свету била дуго запостављена. Интересовање за њу је почело да се буди током друге половине прошлога века, услед тражења искуствених паралела између прошлих и актуелних догађања. Почетно интересовање било је иницирано „великим страхом” изазваним пандемијама азијског и хонгконшког грипа, потом и „страхом” до ког су довели „птичји” и „свињски” грип и на крају почетком обележавања стогодишњице Великог рата, у оквиру кога се пандемија и појавила. Интересовање је свакако доприниосио и убрзани развој друштвене историографије.

Међутим, ништа од овога није утицало на то да се интересовање за шпанску грозницу развије и у Србији. Преокрет се дешава 2020. године, са „великим страхом” насталим појавом пандемије ковида 19, који коначно и у Србији буди интересовање за пандемију која се ширила непун век раније.

Од првих дана развоја нове пандемије медији су били преплављени историјским примерима ранијих појава болести које су узроковале масовну смртност; од куге и колере, до тифуса, и нарочито поменуте тифусне епидемије у Србији 1914/15. Свестан да се ниједна од наведених болести, по свом изазивачу, као и симптомима, не може упоредити са новом, а инициран како претходно поменутиим разговорима са Фабијаном Вендригом, тако и детаљем из управо тада објављене аутобиографије пуковника др Милана Пецића, који је од шпанске грознице боловао неколико месеци,⁷⁵ аутор овога рада се присетио старе

74 Чедомир Антић, „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата”, у: *Суздијање епидемија у нововековној Србији: инститиуционални оквири и ирактични домети*, ур. Сузана Рајић (Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2021), 95.

75 Кривошејев и Станојловић, *Пуковник др Милан Пецић*.

пандемије. Пошто је већ током марта 2020. паушално прегледао уписе у више књига умрлих из ваљевског краја и установио да је на крају 1919. године у свим парохијама смртност од шпанске грознице била изразито висока, те информације је поделио са колегом проф. др Александром Животићем, који му је пружио подстрек да започне са детаљнијим истраживањима развоја пандемије. Већ током те године написао је неколико чланака, као и једну монографију.⁷⁶ Потом је наставио истраживања на ову тему за различите делове Србије, што самостално, што у коауторству са другим колегама. Резултат тога рада је већи број чланака у различитим часописима, као и нова знатно обимнија двотомна монографија.⁷⁷ Ови радови аутора пробудили су интересовање колегинице Јелице Илић, која је користећи исту методологију истражила смртност од пандемијске болести у деловима источне Србије, објављујући више чланака и монографију.⁷⁸ Такође, на сродну тему се појављују и радови других аутора.⁷⁹

Резултати истраживања⁸⁰

Детаљна истраживања која су спроведена током протеклих пет година показала су да се шпанска грозница међу српским војницима на фронту и међу цивилима у окупираној отаџбини појавила већ у првом

76 Владимир Кривошејев, „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године”, *Епидемијолошки проблеми*, Вол. 15, бр. 2/2020, 601–626; Кривошејев, *Шпанска смрт*; Владимир Кривошејев, „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја”, *Гласник историјског архива Ваљево*, 54/2020, 57–91; Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*.

77 Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији: од занемарене, преко појудне до заборављене болести*, и Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији: последице пандемије*. Претходно објављене чланке за различите делове западне, централне и северне Србије видети у списку литературе наведених монографија.

78 Јелица Илић, *Шпанска грозница у долини Тимока*.

79 Стојановић, „Чување постеље и узимање на знојење: Свакодневни живот Београђана у време шпанске грознице”; Беговић, „Економске последице шпанске грознице”; Предраг Бајић, Снежана Добрић и Душан Лалошевић, „Прилог проучавању епидемије шпанског грипа на подручју Војводине”, *Рад Музеја Војводине*, 64/2022, 53–63.

80 Према: Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији: од занемарене, преко појудне до заборављене болести*, и Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији: последице пандемије*.

таласу, током пролећа и почетком лета 1918, али без уочљивијих фаталних последица.

Други епидемијски талас се најпре појавио на солунском ратишту, непосредно пре пробоја Солунског фронта, а убрзо потом и у северним деловима окупиране Србије. По свему судећи, пандемијска болест је ту стигла са севера, из Аустроугарске, вероватно крајем септембра и током октобра. Оболевање и масовно умирање су настављени и током новембра, када се уочава и врх другог таласа.

На други талас се већ од самог краја децембра 1918. надовезао и трећи, који је био изразито бенигнији, да би се на прелазу 1919. и 1920. уочиле и веће последице четвртог таласа, а током наредних година и појава шпанске грознице у виду сезонског грипа, у почетку веома снажног, а временом све слабијег.

Смртоносне последице шпанске грознице су у Србији биле веома велике, нарочито током другог таласа. За кратко време, током октобра, новембра и децембра 1918, а потом, знатно мање током зиме 1919. у појединим, углавном забаченим, планинским селима је умрло и више од 10% становништва у односу на број регистрован аустроугарским пописом из 1916. године, док је у градској средини, и приградским селима смртност била изразито мања, неретко испод 1%. До сада обрађена територија представља мањи део Србије и није репрезентативни узорак, али даје основ за извођење хипотезе да је током другог и трећег таласа шпанског грипа, од његових последица на територији Србије умрло између 2,5% и 3,5% цивилног становништва пописаног 1916, што би, са средњом вредношћу од 3% представљало око 100.000 особа. Могло би да се претпостави, али не и тврди да је уз наведену бројку страдало и 15.000 до 20.000 војника, интернираца и других становника Србије који су боравили у иностранству, а који нису регистровани поменути пописом.

Наведене информације указују на то да је смртност од последица главног удара пандемије у Србији била на нивоу смртности у свету (3%), три пута већа од смртности у Европи (1,1%), а шест пута већа од смртности у САД (0,5%).⁸¹ То указује на потпуну незаснованост тврдње колеге Антића који је, базирајући се на процене о 100.000 жртава, написао: „Овај број је изузетно висок, али је и несумњиво нижи од броја страдалих у ве-

81 Видети раније.

ћини других европских држава.”⁸² Такође није заснован ни општеприхваћени став, који је својевремено заступао и аутор, да је у Србији током рата главна пошаст, којој треба да се посвети максимална пажња, била тифусна епидемија из 1914/1915. године која је однела животе око 100.000 цивила и 15 до 20.000 војних лица.⁸³ По свему судећи непозната и раније запостављана пандемија шпанске грознице однела је сличан број живота као и знатно познатија епидемија тифуса, којој је деценијама посвећивана релативно велика пажња, с тим да мора да се нагласи неколико додатних чињеница. Тифусна епидемија је била налет три удружене тифусне болести (пегави, повратни и трбушни тифус) који је трајао скоро пола године, док је пандемијска болест била само једна, а њен најјачи смртоносни удар потрајао је само пар месеци. Уз то, после свих претходних страдања, Србија је имала мање становника у другој половини 1918, него у другој половини 1914, што указује на то да је проценат страдалих од шпанске грознице био већи од процента страдалих у тифусној епидемији.

Узроци заборава

Како смо већ видели, у светској историографији појачано интересовање за пандемију шпанске грознице и њене последице почиње да се развија од седамдесетих година прошлога века. Почетни импулс представљали су развој друштвене историје и „велики страх” који се појавио у свету током и после пандемија азијског, али пре свега хонгконшког грипа (1968/69), затим почетак потраге за дотада непознатим узрочником болести (1996–2005), као и нови „велики страх”, изазван појавама „птичјег” (2003) и „свињског грипа” (2009) и MERS-а (2012), и на крају јубилеј Великог рата (2014/18), током ког се пандемија појавила.

У Србији је друштвена историја почела да се развија са великим закашњењем, а стиче се утисак да „велики страх” током пандемија с почетка двадесет првога века није био пуно изражен. Уз све то, за разлику од многих других држава, у којима ратни сукоби нису вођени на целој или већем делу територија, Први светски рат је у Србији оставио велике последице, кроз бројне битке, одмазде, окупацију, учешће на Солунском

82 Антић, „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата”, 95.

83 Видети раније.

фронту и борбе за ослобођење, а потом кроз стварање нове, југословенске државе и све трзавице које је оно донело. Историографи у Србији су се припремали за обележавање стогодишњице Великог рата, усмеравајући се на битке, жртве, ратне победе, стварање нове државе, али и отклањање претњи могуће негативне ревизије која би окривила Србију за рат, али нису адекватно одговорили на друге изазове.

Пандемија која се појавила на крају рата нису посветили никакву пажњу, настављајући тако однос према њој какав је и раније постојао у стручној и научној јавности, за који смрт у кревету, услед последица болести, није доживљавана као херојска. Изузетак је представљала велика тифусна епидемија из 1914/15. године, али је и то био изузетак који потврђује правило, имајући у виду време када се појавила, као и војне, политичке и дипломатске аспекте који су пратили њен настанак, развој и борбу против ње. Та епидемија је закупила пажњу како јавности, тако и истраживача. Била је директна или индиректна тема бројних стручних и научних скупова, изложби, чланака, зборника и монографија, као и инспирација за поједина књижевна и драмска дела. На извештајан начин, заједно са повезаним појмом *Ваљевска болница*, постаје војни санитарски мејнстрим који у други план поставља све друге ратне епидемијске недаће. У таквим околностима није било простора за интересовање за друге епидемијске појаве, које су такође биле бројне,⁸⁴ а тиме ни за појаву шпанске грознице, која је и у Србији била веома погубна, чак погубнија од епидемије тифуса.

Резиме

Шпанска грозница се од 1918. до 1920. године ширила целом планетом у четири таласа. Од њених последица умрло је око педесет милиона људи, највише током јесени 1918. године, у време налета другог таласа пандемије. То је представљало око 3% светске популације. Смртност је била највећа у неразвијеним земљама, где је умрло и до 5%, па и више становника. У Европи је умрло око 1,1%, а у САД 0,5% становништва.

Упркос великој смртности, пандемија је убрзо по њеном окончању заборављена, а историографска истраживања о њој су запостављена.

84 Видети: Владимир Кривошејев, *Епидемије у Србији током ратних година 1912-1918* (Нови Сад, Београд: Прометеј, Радио-телевизија Србије, 2023).

До тога је дошло зато што се шпанска грозница појавила пред крај Првог светског рата. После вишегодишњих ратних страдања људи су се навикли на тешкоће, изгубили емпатију и развили својеврстан стоицизам. Смртоносна болест је доживљавана као само једна од ратних страхота, а по окончању рата завладала је општа еуфорија која је потиснула негативна осећања. Зато су у први план истраживања постављени само војни и политички аспекти рата.

Интересовање историчара за шпанску грозницу настаје пола века касније, са јачањем друштвене историје и појавом „великог страха” изазваног појавом пандемија азијског и хонгконшког грипа. Интересовање се додатно појачава почетком 21. века, са ширењем нових пандемија, а потом и са приближавањем стогодишњице страдања. Упркос томе, у српској историографији пандемија је и даље остала занемарена. Веома ретки чланци о њој, као и немалобројна сећања, нису били запажени. Преовладао је став да, за разлику од епидемије тифуса из 1914/15. године пандемија шпанске грознице није пуно угрозила становништво Србије.

Детаљна истраживања, за различите делове Србије, започета тек 2020. године, са појавом „великог страха” у време пандемије ковида 19, реализована првенствено анализама матичних књига умрлих, негирала су овај став. Указала су да је у Србији од последица шпанске грознице умрло више од 100.000 цивила, односно око 3% становништва, што је знатно више од европског, а на нивоу светског просека. Та страдања нису била мања од страдања изазваних епидемијом тифуса, а на изванредан начин су била и већа.

Разлоге за једновековни заборав и запостављање видимо у истим разлозима који су до седамдесетих година прошлога века постојали у свету, али и у другим додатним узроцима. Међу њих спадају, с једне стране, закаснили развој друштвене историје у Србији, али и изостанак „великог страха” с почетка двадесет првог века, а с друге стране, императив да се у држави на чијој територији су се током свих ратних година одигравали веома турбулентни догађаји, што више расветле војни, политички и дипломатски токови Великог рата. Уз то, бављење епидемијом тифуса из 1914/15. године заокупило је велику пажњу истраживача, што је потиснуло све друге епидемијске недаће.

Списак референци – Reference list

Архиви – Archives

- Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti ASANU. Istorijska zbirka.

Необјављени извори – Unpublished sources

- Dorđević, Milan. *Ratna sećanja* (rukopis). Porodični arhiv Biljane Dorđević, Beograd.
- Imejl Aleksandra Životića. Poslat autoru 18. 11. 2020.
- Imejl Dušana Arsenića. Poslat autoru 6. 5. 2020.
- Nikodijević, Čedomir. Kazivanje zabeležio 1. april 1900 – 11. oktobar 1990. Ljubiša Mladenović (u svojinu porodice, autoru poslao mejlom Nikola Tošić Malešević, 10. juna 2022).
- Simeunović, Snežana. Intervju sa autorom, obavljen 30. maja 2020.
- Tošić, Milorad. Intervju sa autorom, u nekoliko navrata, tokom maja 2020.
- Vitorović, Dragoljub. Intervju sa autorom obavljen u nekoliko navrata tokom juna 2020.

Објављени извори – Published sources

- Arandelović, Natalija. *Dnevnik 1915–1918*, priređivači Jelena Mitrović Kocев, Marko Perić, Slobodan Mandić. Beograd: Istorijski arhiv Beograd, 2018. (Cyrillic)
- Čokić, Živadın. *Život jednog srpskog vojnika*. Beograd: BMG, 1999.
- Dodić, Dušan. *Ratni dnevnik 1918–1919*. Priredili Grbović Duško i Vukčević Jelena. Jagodina – Trstenik: Zavičajni muzej – Narodni univerzitet, 2018. (Cyrillic)
- Jakovljević, Milica – Mirjam. *Izdanci Šumadije*. Beograd: Štampar Makarije, 2009. (Cyrillic)
- Kolarević, Vladeta. *Đavolji ujam, beleške iz narodnog života: 1976–1983*. Aranđelovac 2020. (Cyrillic)
- Krakov, Stanislav. *Život čoveka na Balkanu*. Beograd: Ukronija, 2019. (Cyrillic)
- Krivošejev, Vladimir i Ninoslav Stanojlović. *Pukovnik dr Milan Pecić: Autobiografija najstarijeg pukovnika srpskog saniteta*. Beograd, Srpsko lekarsko društvo 2020. (Cyrillic).
- Matić-Zrnić, Natalija. *Dnevnički zapisi Natalije Matić Zrnić (1880–1956)*, priređivač Olga Popović Omšjanski. Beograd: Signature, 2002. (Cyrillic)
- Miler, Luiz. *Naš brat: život kapetana Flore Sends*. Beograd: Laguna, 2013.

- Petrović, Milan. *Uspomene*. Novi Sad: Gradska biblioteka i Matica srpska, 2016. (Cyrillic)
- *Ratovanje Petog pešadijskog puka Kralja Milana 1912–1920*, prir. Ranković Zdravko. Valjevo: IP Kolubara, 1998. (Cyrillic)
- Radosavljević, Aleksandar. „O influenci po svojim i tuđim iskustvima u toku Svetskog rata”. *Istorija srpskog vojnog saniteta – naše ratno sanitetsko iskustvo*, priređivač Vladimir Stanojević, 470–487. Beograd 1925 (reprint: Vojnoizdavački i novinski centar 1992). (Cyrillic)
- *Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*. Priredio Drago Njegovan; drugo izdanje; prvo izdanje iz 1929. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2017. (Cyrillic)
- Spasenić, Perka. „Kazivanje Perke Spasenić”. U: *Kazivanja o starom Valjevu*, priređivač Ljubica Trajković, 68–79. Valjevo: privatno izdanje Dragoljuba Trajkovića, 1980. (Cyrillic)
- Sondermajer, Roman. „Privatna beležnica iz 1918. godine”. U: Aleksandar Nedok et al., „The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september–november): Malaria relapses explosion and Influenza epidemy”, *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Proceedings*, 359–376. Belgrade, Medija centar „Odbrana”, 2018.
- Stanojević, Vladimir. „Rad saniteta za vreme proboja Solunskog fronta”. *Ratnik: mesečni vojni list* 54/9 /1938, 160–187. (Cyrillic)
- Živković, Petar. *Sećanja 1903–1946*. Zaječar: Narodni muzej, 2016. (Cyrillic)

Литература – Secondary works

- Antić, Čedomir. „Epidemije u Srbiji i Crnoj Gori tokom Prvog svetskog rata”. U: *Suzbijanje epidemija u novovekovnoj Srbiji: institucionalni okviri i praktični dometi*, Zbornik radova, ur. Suzana Rajić, 85–98. Beograd: Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- Antić, Vukašin i Žarko Vuković. „Australijska medicinska misija sa srpskom vojskom na Solunskom frontu”. *Vojnosanitetski pregled*, Vol. 65, br. 2 (2008), 181–182. (Cyrillic)
- Anušić, Nikola. *U sjeni Velikog rata: pandemija španjolske gripe 1918–1919. u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.
- Bajić, Predrag, Snežana Dobrić i Dušan Lalošević. „Prilog proučavanju epidemije španskog gripa na području Vojvodine”. *Rad Muzeja Vojvodine*, 64/2022, 53–63. (Cyrillic)

- Barro, Robert J. et al. „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flu for Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity”. *NBER Working Paper: National Bureau of Economic Research*. April 2020. DOI 10.3386/w26866.
- Begović, Boris. „Ekonomske posledice španske groznice (1918–1920), skica za ekonomsku istoriografiju jedne pandemije”. *Anali*, 69(1)/2021, 122–158. DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21105A
- Bešić-Bronza, Slavojka. „Spanish Flu 1918–1919: Aspects of Demographic Implications”. *Scripta Medica* 51 (2) 2020, 110–119. DOI:10.5937/scriptamed51-27015
- Crosby, Alfred. *America’s Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*. Cambridge University Press, 2003. DOI: 10.1017/CBO9780511586576
- Cvetnić, Željko i Savić Vladimir. „Prije 100 godina španjolska gripa, ‘majka’ svih pandemija poharala je svet”. *Veterinarska stanica*, 49 (5), 2018, 333–341
- Ćirić, Jovan. „Zdravstvene prilike u Pirotu i srezu Nišavskom u vreme između dva svetska rata”. *Pirotski zbornik*, 4/1972, 83–102. (Cyrillic)
- Dragić, Milorad. „Zdravstvene prilike u Beogradu za vreme okupacije u Prvom svetskom ratu i španski grip 1918–1919. godine”. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 108 (9) 1980, 969–974. (Cyrillic)
- Dragić, Milorad. „Epidemije i Higijenske prilike”. U: *Beograd u sećanjima: 1919–1929 (2. tom)*. Beograd: SKZ, 1980, 122–126. (Cyrillic)
- Draženović, Vladimir i Barišin Andreja. „Usporedba pandemijskog virusa A/H1N1/ iz 1918. godine s potencijalnim pandemijskim virusom A/H5N1/ iz 2005. godine”. *Infektološki glasnik*, Vol. 26 No. 1, 2006, 19–23.
- Đenić, Milisav. „Epidemije tifusa i španske groznice na Zlatiboru u vreme Prvog svetskog rata”. *Užički zbornik* 14/1985, 151–164. (Cyrillic)
- Gavrilović, Živojin. „Pandemija španske groznice u Šajkajskoj 1918–1919”. *Medicinski pregled* 7-8/1995, 277–280.
- Genčić, Lazar. „Zašto je došlo do epidemija i pomora u našoj vojsci i narodu za vreme ratova 1912–1918”. U: *Istorija srpskog vojnog saniteta – naše ratno sanitetsko iskustvo*, prir. Vladimir Stanojević, 752–771. Beograd: 1925 (reprint 1992). (Cyrillic)
- Hutinec, Goran. „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 38 No. 1, 2006, 227–242.

- Honigsbaum, Mark. „Regulating the 1918–19 Pandemic: Flu, Stoicism and the Northcliffe Press”. *Cambridge Journals Medical History* 5(2)/2013. DOI: 10.1017/mdh.2012.10.
- Ilić, Jelica. *Španska groznica u dolini Timoka*. Zaječar: Matična biblioteka Sve-tozar Marković, 2022. (Cyrillic)
- Johnson, Niall, and Juergen Mueller. „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic”. *Bull. Hist. Med.* 76(1)/2002, 105–115. DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.
- Johnson Niall. *Britain and the 1918-19 Influenza Pandemic A Dark Epilogue*. Routledge 2006.
- Jovanović, Zorica. „Narodno lečenje na području Stava”. *Zbornik radova Dru-štva istraživača Valjevo*, 9/1988, 81–92. (Cyrillic)
- Knežević, Srebrica. „Tifus, kolera i malarija kao uzroci smrtnosti naših stude-nata u ratnim prilikama 1912–1919”. U: *Za zdravlje: iz istorije narodne medicine i zdravstvene kulture – naučni skup Rajačke pivnice 2000* (Zaječar: Narodni mu-zej, Zavod za zaštitu zdravlja 2000). 303–310. (Cyrillic)
- Krivošejev, Vladimir. „Smrt u Krčmaru: prilog kvantifikaciji žrtava pandemije španskog gripa 1918. godine”. *Etnoantropološki problemi*, Vol. 15, br. 2/2020, 601–626.
- Krivošejev, Vladimir. „Španska smrt: prilog proučavanju posledica pandemije španske groznice u Srbiji”. *Kultura polisa*, 43(XVII)/2020, 11–28. (Cyrillic)
- Krivošejev, Vladimir. „Prilog proučavanju pandemije španske groznice u se-lima valjevskog kraja”. *Glasnik istorijskog arhiva Valjevo*, 54/2020, 57–91. (Cyrillic).
- Krivošejev, Vladimir. *Epidemija španske groznice u Srbiji 1918–1919, sa poseb-nim osvrtom na valjevski kraj*. Novi Sad – Beograd: Prometej – RTS izdavaštvo, 2020. (Cyrillic)
- Krivošejev, Vladimir. „Četvrti talas pandemije španske groznice u Srbiji 1919–1920”. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 108/2023, 221–232. (Cyrillic) DOI: 10.18485/ms_zmsi.2023.108.11
- Krivošejev, Vladimir. *Epidemije u Srbiji tokom ratnih godina 1912–1918*. Novi Sad, Beograd: Prometej, Radio-televizija Srbije, 2023. (Cyrillic)
- Krivošejev, Vladimir. „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim obla-stima užičkog i valjevskog okruga: prilog kvantifikaciji ratnih žrtava”. *Istorija 20. veka*, 1/2024, 45–64. DOI: 10.29362/ist20veka.2024.1.kri.45-64.
- Krivošejev, Vladimir. *Španska groznica u Srbiji: od zanemarene, preko pogubne do zaboravljene bolesti*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2024. (Cyrillic)
- Krivošejev, Vladimir. *Španska groznica u Srbiji : posledice pandemije*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2024. (Cyrillic)

- Krivošejev, Vladimir i drugi. „Smrtne posledice epidemije španske groznice 1918. godine u Kameničkom srezu valjevskog okruga”. *Vojnoistorijski glasnik* 2/2020, 56–86. (Cyrillic)
- Mikić, Dragan i drugi. „Zarazne bolesti i rad srpskog vojnog saniteta na njihovoj prevenciji i lečenju na Solunskom frontu 1917–1918. godine”. *Vojnosanitetski pregled* vol. 65/2008, 59–69.
- Milenković, Toma. *Trstenik i okolina u Prvom svetskom ratu 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007. (Cyrillic)
- Milovanović, Milovan. „Sanitetske prilike u Srbiji za vreme Austro-Ugarske okupacije: od 1915–1918. godine”. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* XXIII(4)1921, 120–135.
- Mišur, Ivo. „Španjolska gripa u dolini Neretve”. *Acta medico-historica Adriatica* 2019, 17 (2), 251–268.
- Nedok, Aleksandar i dr. „The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september–november): Malaria relapses explosion and Influenza epidemy”. In: *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Proceedings*, 359–376. Belgrade: Medija centar „Obrana”, 2018.
- Pantić, Julija, Marijan Marijan i Andrija Lovrić. „Španjolska gripa u Zagrebu”. *Povijest u nastavi* Vol. IV No. 7 (1), 2006, 105–115.
- Patterson, David and Pyle GERAL. „The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic”. *Bulletin of the History of Medicine* 65(1)/1991, 4–21.
- Petković, Dragutin. „Moja higijenska iskustva u našim ratovima”. U: *Istorija srpskog vojnog saniteta – naše ratno sanitetsko iskustvo*, prir. Vladimir Stanojević, 772–789. Beograd, 1925. (reprint 1992) (Cyrillic)
- Radovanović, Zoran. *Grip*. Beograd: Arhipelag, 2010.
- Radusin, Milorad. „Španska groznica”. *Vox medica* 5/2006. Pristup 12. 2. 2023. www.rastko.rs/rastko/delo/13244. (cyrillic)
- Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part I: the first wave”. *Vojnosanitetski Pregled* 69(9)/2012, 812–817.
- Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”. *Vojnosanitetski Pregled* 69(10)/2012, 917–92.
- Selimović, Salih. „Ratna i druga zbivanja na sjeničko-peštarskoj visoravni u Prvom svetskom ratu”. *Istorijska baština*, 23/2014, 111–126. (Cyrillic)
- Stojanović, Dubravka. „Čuvanje postelje i uzimanje na znojenje: Svakodnevni život Beograđana u vreme španske groznice 1918–1919”. U: *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske krize 1914–2020: zbornik radova*, urednik Milan Ristović, 23–34. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, 2021.

- Taubenberger, Jeffery et al. „Characterization of the 1918 influenza virus polymerase genes”. *Nature* 437(6) October 2005, 889–893. DOI: 10.1038/nature04230.
- Vázquez-Espinosa, Emma et al. „The Spanish flu and the fiction literature”. *Rev Esp Quimioter*, 33(5)/2020: 296–312. DOI: 10.37201/req/049.2020.
- Vendrig, Fabijan et al. *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Belgrade: Embassy of Kingdom of the Netherlands, 2016.
- Vonić, Maja. „Španjolska gripa u Osijeku 1918”. *Scrinia Slavonica* 14(2014), 217–234.
- Vučetić, Radina. „Slika beogradskog građanstva na prelazu iz 19. u 20. vek – Novi prilozi – iz sećanja Milice Babović Bakić”. *Tokovi istorije*, 1–2/2002, 89–117. (cyrillic).
- Yang, Wan et al. „The 1918 influenza pandemic in New York City: age-specific timing, mortality, and transmission dynamics”. *Influenza Other Respir Viruses*, 8 (2014), 177–188. DOI: 10.1111/irv.12217.

Извори са интернета – Internet sources

- Anonim. „Nestorović je bio u pravu”. *Internet portal B92*, 6. 5. 2020. Datum pristupa 10. 2. 2023. www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy2020&mm05&dd-06&nav_category12&nav_id1681416.
- Duarte, Fernando. „Španski grip: kako je svet izgledao posle pandemije 1918”. *BBC*, 6. 5. 2020. Datum pristupa 27. 1. 2023. www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408.
- Honigsbaum, Mark. „Why historians ignored the Spanish flu”. *The Conversation: Academic rigour, journalistic flair*, 2018. Datum pristupa 27. 1. 2023. <https://theconversation.com/why-historians-ignored-the-spanish-flu-101950>.
- Jordan, Douglas et al. „The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus”. *Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Immunization and Respiratory Diseases (NCIRD)*, 2019. Datum pristupa 29. 7. 2020. www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html.
- Nelsson, Richard. „How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920”. *The Guardian* May 1, 2020. Datum pristupa 15. 11. 2022. www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920.
- Reeve, Jason. „Compiling the first list of NZ's Spanish flu pandemic victims”. *Sunday Morning* 23 September 2018. Datum pristupa 12. 2. 2023. www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the-first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims.

- S. Ć. „Dr Grujić: Sad svi vide da je dr Nestorović u pravu”. *Internet portal Alo* 16. 3. 2021. Datum pristupa 10. 2. 2023. www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujicic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest.

SUMMARY

Vladimir Krivošejev

THE SPANISH FLU (1918-1920): A NEGLECTED AND FORGOTTEN EPIDEMIC IN SERBIA

ABSTRACT: The Spanish flu pandemic, which ravaged the globe between 1918 and 1920, claimed approximately fifty million lives, peaking in the autumn of 1918. Occupied Serbia was not spared, with the epidemic intensifying following the breakthrough of the Salonika Front and coinciding with widespread liberation fervor. Despite its devastating toll, for years the pandemic received limited scholarly attention globally, and even less so within Serbian historiography. This paper examines both the broader narrative of the pandemic's development and impact and its neglect in both global and Serbian historiography.

KEYWORDS: epidemic, pandemic, Spanish flu, neglect, Serbia, World War I

The Spanish flu spread across the planet in four waves from 1918 to 1920. About fifty million people died, most of them in the fall of 1918, during the second wave of the pandemic. This represented about 3% of the world's population. In underdeveloped countries, mortality rates were the highest, with as much as 5% or more of the population perishing. In contrast, about 1.1% of Europe's population and 0.5% of the population in the USA died.

Despite the high mortality rate, the pandemic was quickly forgotten soon after it ended, and historiographical research on it was neglected. This happened because the Spanish flu broke out towards the end of World War I. After years of wartime suffering, people had become accustomed to hardship, lost empathy, and developed a kind of stoicism. The deadly disease was perceived as just one of the horrors of the war, and after the war ended, a sense of general euphoria prevailed, overshadowing any negative emotions. Therefore, only the military and political aspects of the war were put in the foreground of research.

Historians' interest in the Spanish flu arose half a century later, with the strengthening of social history and the emergence of the "great fear" caused by the outbreak of the Asian and Hong Kong flu pandemics. Interest further intensified at the beginning of the 21st century, with the spread of new pandemics, and then with the approach of the centenary of the suffering. Despite this, the pandemic continued to be neglected in Serbian historiography. The few existing articles on the subject, along with numerous memoirs, went largely unnoticed. The prevailing view was that, unlike the typhus epidemic of 1914/15, the Spanish flu pandemic did not greatly endanger the population of Serbia.

Detailed research for different parts of Serbia, which began only in 2020, with the onset of the "great fear" during the COVID-19 pandemic, and was carried out primarily through analyses of death registers, denied this view. They indicated that over 100,000 civilians in Serbia died as a result of the Spanish flu, accounting for approximately 3% of the population—significantly higher than both the European and global averages. These sufferings were no less than those caused by the typhus epidemic, and in a certain way they were even greater.

The century-long oblivion and neglect can be attributed, in part, to the same factors that persisted globally until the 1970s, as well as to additional contributing causes. These include, on the one hand: the delayed development of social history in Serbia, but also the absence of the "great fear" of the beginning of the twenty-first century, and on the other hand, the imperative to shed as much light as possible on the military, political and diplomatic developments of the Great War in a country on whose territory very turbulent events took place throughout the war years. In addition, dealing with the typhus epidemic of 1914/15 attracted great attention from researchers, which suppressed all other epidemic disasters.